

Os cemiterios de Lérez: dos primeiros enterramento ao Cementerio Parroquial Popular

Xaime Iglesias González

A observación e análise das necrópoles constitúe unha atractiva actividade. Por un lado, significa o encontro directo cos nosos antepasados máis ou menos afastados e, por outro, supón a posibilidade de obter datos de interese, xa que *a morte ilumina a vida*¹, de tal xeito que os elementos funerarios, ademais de revelarnos crenzas relativas ao máis alá, poden reflectir o papel do defunto na sociedade e mesmo certas notas do conxunto social ao que pertencía. Así pois, os cemiterios veñen ser espazos simbólicos nos que podemos ler o significado da vida e a súa ausencia, certas dinámicas sociais e as súas contradicións, así como aspectos relacionados coa arquitectura e a escultura e a súa simboloxía.

Resulta especialmente difícil determinar cando a especie humana comezou a ser consciente da morte como suceso inevitable e irreversible, a preocuparse polos mortos e por darlles un final deliberado, sexa este inhumación, cremación, canibalismo, abandono ou calquera outra forma consciente. Se cadra, aínda se nos fai máis complexo precisar con seguridade en que momento prehistórico estas solucións de tratar os mortos estaban realizadas como sinal de lembranza e amor aos seus finados ou se, ademais, aqueles antepasados crían na existencia doutra vida despois da morte.

Os máis primitivos “lerezáns”, aos que situamos no período neolítico, enterraban os mortos en mámoas, sepulcros colectivos formados por un

dolmen² cuberto por un montículo de terra circular ou oval. Así o suxiren as mámoas existentes no lugar das Chans³ que, aínda que están sen estudar, pensamos que nelas -como ocorre noutros casos semellantes- ían acumulando os cadáveres ao longo de séculos, acompañados dos respectivos enxovais funerarios (colares, amuletos, cerámicas, útiles varios e incluso alimentos) que nos dan pé a pensar que estes devanceiros neolíticos xa debían ter certa crenza no alén.

Referencias bibliográficas⁴ indican a existencia no monte Castelo dun petróglifo, manifestación cultural peculiar da Idade do Bronce, que apuntaría que nesa época continuaría vivindo certa poboación no territorio que hoxe chamamos Lérez. Mais, ata o día de hoxe, non atopamos entre nós *cistas*, enterramentos individuais propios dese período, que reflectirían determinados cambios sociais.

A existencia dun castro⁵, tamén no monte Castelo, hoxe deteriorado e cuberto pola maleza, fainos supoñer que os castrexos “lerezáns” incinerarían os cadáveres e, se cadra, inhumarían as

cinzas, como se cre que acontecía noutros castros daquela época⁶. En tempos prehistóricos, a incineración foi un ritual funerario moi difundido por amplas zonas europeas e a súa práctica continuaría na época romana convivindo ao lado doutras formas de enterramento, para desaparecer progresivamente polo retorno á inhumación, agora promovida pola expansión do cristianismo que ve incompatible o dogma da resurrección dos corpos coa desaparición destes tras a súa redución a cinzas.

Os romanos enterraban os seus mortos fóra das urbes, porque pensaban que o mundo dos mortos debía estar separado do dos vivos, deste xeito, era frecuente que os enterramentos se realizasen nas marxes dos camiños e nalgúns campos próximos a eles. Malia que en Lérez contamos con vestixios de orixe romana⁷ que certifican a presenza da súa cultura entre nós, non se ten localizado ningún enterramento desa época (séc. I-V), pero o máis probable é que durante ela se prorrogasen os ritos castrexos e se fose aceptando pouco e pouco o cerimonial romano.

Ao longo do medievo, a devoción cristián, como xa adiantamos, decántase claramente pola inhumación e trata de achegar progresivamente os enterramentos aos templos⁸, ao seu interior e

1 O poeta e ensaísta mexicano Octavio Paz (1914-1998), premio Cervantes (1981) e Nobel de literatura (1990), na súa obra *Laberinto de la soledad* (Cátedra, Madrid, 2004) apunta que *nuestra muerte ilumina nuestra vida* no senso de *dime como mueres y te diré quien eres*.

2 Un dolmen (tamén chamado anta) vén ser un monumento funerario colectivo, formado por unha serie de grandes pedras (de aí que fan parte dos denominados monumentos megalíticos) chantadas na terra dispostas en círculo ou ovalo, sobre as que se coloca unha ou varias laxes a xeito de tampa.

3 Tamén algúns microtopónimos, como Antas e Pé da Ucha, aluden a existencia dese tipo de enterramentos noutros puntos lelezáns.

4 Entre outras referencias citamos: “Materiales para la Carta Arqueológica de la Provincia de Pontevedra” (Filgueira Valverde, J., García Alén, A.) Publicaciones del Museo de Pontevedra, 1956. “Grabados rupestres de la provincia de Pontevedra” (García Alén, A., Peña Santos, A.) 1980. Fundación Barrié de la Maza.

5 Os castros eran recintos fortificados situados, polo xeral, en lugares altos ou de fácil defensa. No seu interior estaban as vivendas e certas construcións anexas. A cultura dos castros, *cultura castrexa*, desenvólvese na Idade do Ferro, aínda que se mantivo ata ben entrada a época romana.

6 Como rito funerario da época castrexa, tamén existe a hipótese que apunta o abandono dos cadáveres e a súa exposición para que animais preeiros os descarnasen; dese xeito, facilitarían o ascenso da alma ao máis alá.

7 Sinaladamente a calzada situada no lugar da Gándara, hoxe soterrada.

8 Considerábase que a proximidade a lugares sacros (ermidas, capelas, igrexas, etc., coas súas reliquias, imaxes sagradas e ritos) protexían os defuntos e outorgábanlles beneficios espirituais facilitándolles o camiño da salvación.

ao adro, aínda que aquel estaba reservado preferentemente a dignidades eclesiásticas e a fieis sobranceiros⁹, xa que a inhumación nas igrexas estaba considerada un privilexio social. Deste xeito, os templos, e en moitos casos tamén os seus arredores, enchéronse de enterramentos que eran aproveitados polo clero como elemento didáctico na modulación da conciencia dos fieis.

Malia a promulgación de ordes reais (que logo veremos) decretando a súa prohibición, esta práctica tivo un longo percorrido e, en moitos lugares de Galicia, aínda se poden ver hoxe igrexas parroquiais rodeadas de tumbas e xente camiñando con naturalidade sobre as súas lousas. Noutras parroquias podemos atopar o camposanto¹⁰ situado a carón da igrexa.

En Lerez existe igrexa, cando menos, dende tempos medievais¹¹. Foi igrexa abacial e parroquial, pois lerezás e lerezáns acudían a ela aos oficios sacros (misas, funerais, rosarios, etc.). No seu interior inhumáronse cadáveres, reservándose a capela de san Bieito para o enterramento dos monxes do mosteiro. Neste senso apunta o *Libro de estados de Santo Domingo de Silos. Estado de San Salvador de Lerez. Año 1785*, onde consta que nese ano botouse o lousado de pedra ao chan da capela de san Bieito e preparáronse nel

sepulturas para enterro dos monxes¹². Tamén puido haber enterramentos no claustro como acontecía noutros mosteiros e catedrais.

Non existen vestixios que nos indiquen que na contorna máis inmediata da igrexa lerezá houbera nalgún tempo pasado enterramentos, pero puido habelos. O que si se pode afirmar é que, preto dela, no recanto situado ao sueste do adro existiu un cemiterio que durante un tempo foi coñecido como o *cemiterio vello*.

O cemiterio vello

Aínda que é probable que teña antecedentes medievais, a carencia de documentos impídenos coñecer con precisión cando comezou a funcionar este vello camposanto. O seu emprazamento, nun espazo residual do adro e, ao mesmo tempo, non afastado da igrexa, tampouco non nos dá pistas sobre a súa orixe, pois tanto pode indicarnos que foi creado para recoller enterramentos non admitidos no interior da igrexa, como para substituír

posibles tumbas que antano estiveran mesmo á beira dela. Do que si temos noticia é que estivo activo ata 1930, ano no que foi clausurado definitivamente e trasladados os restos mortuorios ao lugar da Lomba, previa construción do *cemiterio novo*, tal como nolo conta laconicamente o xornal pontevedrés *Progreso*¹³:

Anteayer [03-05-1930] se trasladaron al nuevo cementerio de la parroquia de Lerez los restos sepultados en el antiguo, al lado de la iglesia. Al acto se dió solemnidad.

Por outra referencia de prensa sabemos que este vello cemiterio se amosaba modesto e non ofrecía expectativas de futuro. O pintor e escritor, Prudencio Canitrot Mariño (Pontevedra, 1883 - Madrid, 1913), interesado en poñer en valor o rural galego, publica en 1910, un artigo dedicado ao mosteiro de Lerez no que nos dá unha visión do vello e daquela único cemiterio lerezán:

Para ascender al monasterio [de Lerez] hay una amplia y empinada escalera de piedra. Un alto muro a la

12 En *Opus monasticorum*. Xunta de Galicia. 2005, pág. 452. Efectivamente, hai constancia de tumbas que albergan os corpos dos padres Beda e Suárez, entre outros.

13 *Progreso*, 05-05-1930.

9 En certos templos pódense ver capelas e luxosos sartegos de persoas social e economicamente poderosas. Baixo as lousas do piso, estarían enterramentos doutras familias, canto máis ricas, máis próximas ao altar maior. En moitos casos, os máis pobres que non podían pagar xacían en enterramentos exteriores.

10 Parece ser que noutro tempo, en moitos destes espazos sagrados, os vivos reuníanse, despois dos santos oficios, para falar dos seus problemas en convivencia cos mortos. Nalgúns casos tamén se realizaban multitude de actividades profanas: eleccións, xustiza, teatro, xogos de adultos e crianzas, mercados, etc.

11 A actual igrexa de Lerez data do século XVIII. Edificouse para substituír unha anterior de estilo románico (s. XI-XIII). É moi probable que, incluso antes desta última, existise outra, pois cando a comezos do século X, o rei galego Ordoño II doa a Guntado, primeiro abade do mosteiro lerezán, un couto e certos obxectos sagrados, xa existía unha comunidade de monxes que habían ter un lugar para rezar; unha igrexa probablemente de estilo prerrománico.

Cemiterio vello, á dereita da imaxe. (Foto Zagala)

derecha lleno de hiedra y manchado de liquen, cerca el cementerio -un cementerio de aldea- con humildes nichos y pobres cruces.¹⁴

Malia a súa catividade, o seu control foi pretendido polo concello de Pontevedra e pola Igrexa, que sempre tivo ambición por conducir a vida e a morte dos crentes, aínda que, como logo veremos, a propiedade era da veciñanza. En 1888, diante da solicitude que o cura de Lérez presenta no concello, reclamando as chaves do cemiterio e esixindo que non se realizase ningunha construción nel sen a súa autorización, hai un cruce de cartas entre concello e arcebispado de Santiago nas que concordan que o crego teña as chaves que solicita, mais non na segunda petición. Descoñecemos o final desta controversia, pero anos máis tarde vai ser o concello quen pretenda o seu control. Na sesión da corporación municipal do 21 de agosto de 1906, o concelleiro García Temes propuxo que “...en lo sucesivo sea la Comisión de cementerios la que tenga a su cuidado el régimen de todos los del Municipio y que las llaves queden en poder de la Alcaldía.” Tras unha longa deliberación, na que se deixa translucir un móbil económico, apróbase a proposta do alcalde accidental, señor Ferreirós, na que considera

*como indudable la atribución exclusiva del Municipio de entender en la dirección y régimen de los cementerios; como consecuencia de tener sus llaves y que debe ser la Comisión de cementerios la que en representación de él los cuide...*¹⁵.

Diante deste intento de control, se cadra tamén de apropiación, dos cemiterios rurais, veciños das parroquias de Alba, Lérez, Marcón

Tumba do padre Beda Pérez na capela de san Bieito.

e Mourente interpoñen perante o gobernador recurso de alzada contra ese acordo municipal. Argumentan que os cemiterios son da súa propiedade por seren construídos con achegas veciñais e estaren administrados por cadansúa xunta elixida polos respectivos veciños.

Aínda que o concello alega que os cemiterios referidos foron construídos con axudas municipais e que no caso concreto de Lérez viña sufragando as reparacións e concedendo autorización para sepulturas e construción de nichos, o gobernador anula o acordo municipal en consonancia co informe emitido pola Comisión Provincial que nos seus considerandos recoñece que foron feitos polos veciños e que son estes os que os veñen rexendo:

*La Comisión acuerda informar al Sr. Gobernador en el sentido de que procede anular el acuerdo que es objeto de recurso, mientras altera el estado posesorio en que están los vecinos de las parroquias de Marcón, Mourente, Lérez y Alba, para administrar los cementerios de las aludidas parroquias...*¹⁶.

Cando o concello coñece esta providencia¹⁷ acorda buscar asesoramiento xurídico de letrados¹⁸ os cales emiten un informe que se avalía na sesión do sete de maio de 1907¹⁹ sen que conste en acta o seu contido, aínda que si se acorda aboar os honorarios aos autores. Dá a sensación de que a corporación quería esquecer o conto, se cadra porque o informe non lle era favorable. De feito nas actas das sesións municipais de anos posteriores non aparece ningunha referencia xudicial a respecto do cemiterio de Lérez; tampouco se conceden parcelas para enterramentos nin permisos para construír nichos, agás a un veciño para construír un no ano 1908, que foi motivo da protesta do arcebispado de Santiago que veremos a continuación. A ausencia do concello nestes aspectos dá para pensar que a xunta veciñal administraba o cemiterio e resolvía os asuntos con certa eficacia e que o concello recoñecía de facto a propiedade e autoridade sobre o vello camposanto.

14 *Galicia, revista semanal ilustrada*. A Habana, 07-05-1910.

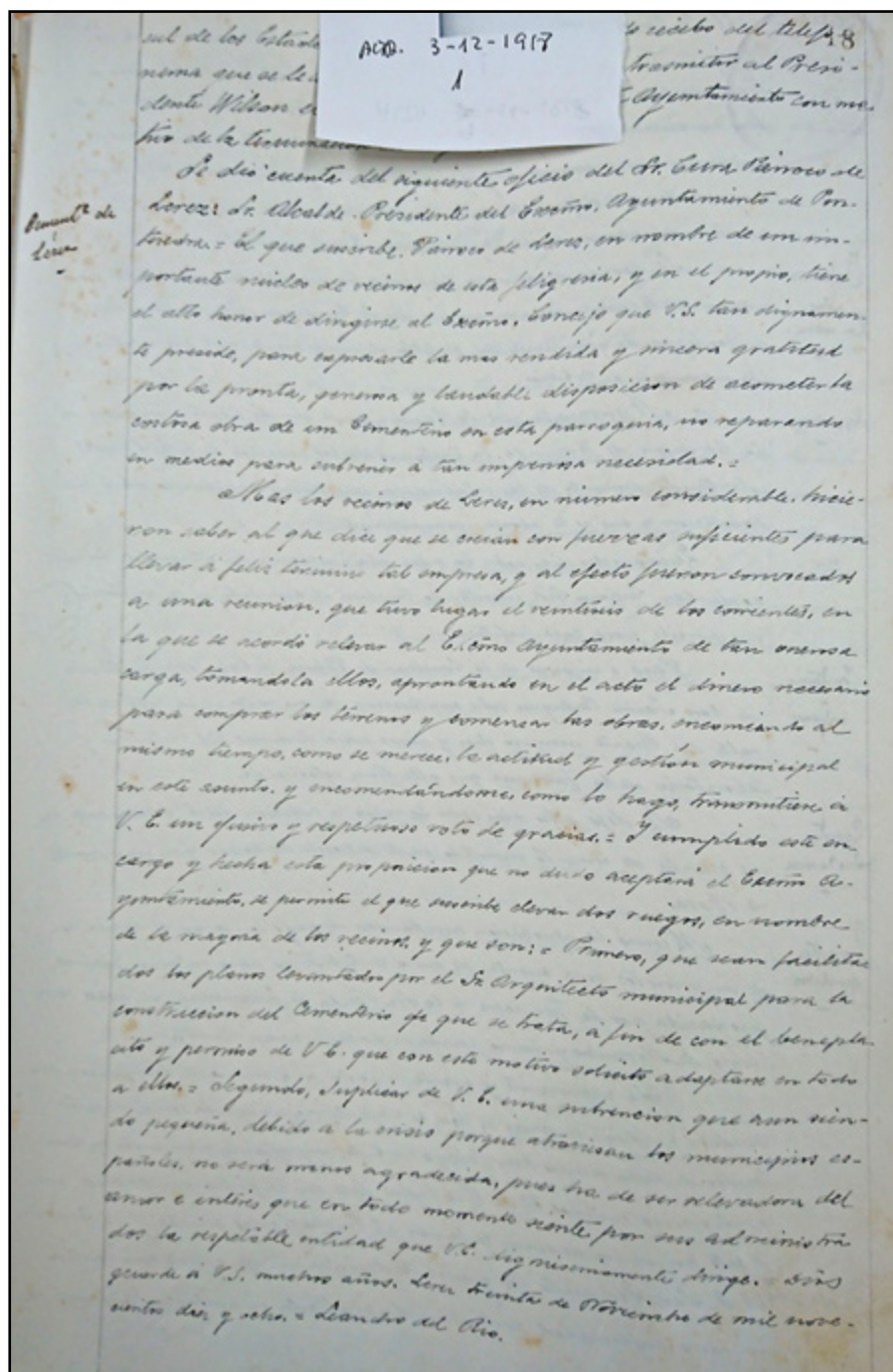
15 Acta da sesión municipal ordinaria do 21-08-1906.

16 Permanente, C., & Xeral, D. d. P. S. (1907). Acta de sesión ordinaria da Comisión Permanente da Deputación Provincial do 29-01-1907.

17 Na sesión municipal de 05-02-1907 dáse a coñecer a devandita providencia de 30-01-1907 do Gobernador.

18 Na mesma sesión citada anteriormente, encárgase-lle tal cometido aos avogados Civdanes e Garrido, pero diante da renuncia do primeiro (por incompatibilidades) será substituído por Casto Sampedro (Sesión de 16-04-1907).

19 Acta da sesión municipal ordinaria do 07-05-1907.

Acta (parcial) da sesión municipal ordinaria do 03-12-1918.

Malia o dito, sorprende a enerxía con que a corporación municipal pontevedresa replica ao arcebispado de Santiago que xulgamos interesado no control, e talvez na propiedade, do noso cemiterio por parte da Igrexa. O cardeal arcebispo de Santiago envía ao Concello unha resolución datada o tres de marzo de 1908, na que lle pide ao organismo municipal "...que en lo sucesivo se abstenga de intervenir en ese cementerio [de Lerez] mientras no justifique pertenecerle la propiedad

del mismo.²⁰ A resposta de Concello plásmase na acta da sesión do 10-03-1908 do seguinte xeito:

La Corporación que en ningún caso negaría á la Iglesia y a sus representantes la intervención y ayuda necesaria para que en dichos lugares disponga lo que juzgue conveniente para el sostenimiento del Culto y la intangibilidad de sus doctrinas, pero que juzga de su exclusiva incumbencia

²⁰ Acta da sesión ordinaria da corporación de 10-03-1908.

el cuidado de los intereses materiales, alguno de extraordinaria importancia como es el de la higiene, acordó manifestar al Sr. Arzobispo muy respetuosamente que es la autoridad eclesiástica la que debe abstenerse de intervenir en lo que á la construcción de panteones se refiere y que si hay conducta inculicable [...] no es ciertamente la del Ayuntamiento que obró dentro del círculo de sus atribuciones.²¹

Nesta resposta, da que non coñecemos réplica por parte do arcebispado, o concello, malia a súa firmeza, non se atribúe a propiedade da necrópole lerezá, pois como se pode ver, só fai referencia a que son da súa incumbencia certos asuntos como a hixiene publica.

Se lle facemos caso á prensa da época, este cativo cemiterio comezou a dar mostras de debilidade a partir de 1896, ano no que o xornal *La Opinión*²² nunha nota de elaboración propia dirixese ao gobernador de Pontevedra para que resolva o estado ruinoso dun dos muros que o sosteñen.

Con la convicción de que podemos evitar desgracias lamentables, denunciamos al Sr. Gobernador de la provincia como ruinoso todo el lienzo de pared del cementerio de la inmediata parroquia de Lerez que lo cierra [e contén as terras] por la parte correspondiente a las escaleras que dan acceso a la iglesia parroquial. [...] Parécenos que la ruina es inminente y si cualquier día hay un desplome y quedan sepultados debajo de los escombros algunos seres humanos, alzaremos muy alto la voz para exigir responsabilidades.

Esta deficiencia debeu ser resolta e o cemiterio seguíu realizando a súa función con maior ou menor eficacia

²¹ Ver nota anterior.

²² *La Opinión*. Diario de Pontevedra, 21-08-1896. Este mesmo xornal volverá a facer fincapé no estado ruinoso do referido muro o 19-09-1896.

xa que, dez anos máis tarde, autorízase polo concello a construción dun nicho²³ a Ramón García Dios e Manuel Fernández Paz solicita permiso para edificar outro.²⁴ En 1908 aínda se anuncia a venda dun panteón.²⁵

Pero as súas limitacións, que dificultaban cumprir coas necesidades funerarias da parroquia, debían ser ben visibles, pois o concelleiro de Lérez Sr. González Pérez [Manuel], na sesión municipal do 25-06-1910, solicita a construción dun novo cemiterio²⁶, petición que de momento non tivo eco. O concello vai realizando nel certos arranxos para mantelo funcional, como o levado a cabo en 1914, cuxas contas foron aprobadas a finais do ano.²⁷ Pero, curiosamente ese mesmo ano, o concelleiro D. Francisco Paz volve sobre a idea do seu compañeiro de corporación, o amentado señor González, e presenta unha nova moción na sesión municipal do 27 de outubro propoñendo

*que se consigne en el próximo presupuesto [de 1915] cantidad suficiente para la construcción de un nuevo cementerio en Lérez: acordándose dar cuenta de ella a la Junta municipal acompañando los antecedentes, si los hubiere, relativos al asunto y un cálculo aproximado que haga el Director de Obras municipales de lo que puede importar la obra.*²⁸

Todo indica que, efectivamente, nos orzamentos dese ano se incluíu a cantidade 6.000 pesetas para o novo cemiterio, pero velaquí, que os tales

Título de propiedad que recibía cada participante.

orzamentos foron anulados polo gobernador civil, circunstancia que serviu de desculpa ao concello para non iniciar as obras do novo campamento, aínda que outras partidas orzamentadas deberon levarse a cabo. Diante desta adversidade e dada a situación calamitosa do cemiterio, van ser os veciños os que tomen a iniciativa dirixindo unha instancia ao alcalde a finais do ano seguinte para solicitar que

*se incluya en el proyecto de presupuestos de mil novecientos dieciséis la partida de seis mil pesetas para construcción de un nuevo cementerio en aquella parroquia; cuya partida ya figuraba en el confeccionado para mil novecientos quince que fue anulado por el Sr. Gobernador Civil no pudiendo por esta causa llevarse a cabo la ejecución de la obra.*²⁹

Sometida a solicitude veciñal a votación, foi aprobada por once votos favorables fronte e un en contra, pero o proxecto orzamentario xa estaba redactado. Se cadra por esa razón, o acordo municipal non tivo efectividade

ningunha durante ese ano nin no seguinte, pois o propio gobernador civil a finais de 1916, diante do deplorable estado deste vello cemiterio, ordena ao inspector provincial de sanidade que visite o cemiterio lerezán e lle informe do estado sanitario en que se encontra.³⁰ O xornal independente Progreso³¹, a continuación da noticia, apunta algunhas das deficiencias coas que se vai atopar o inspector.

Desde luego podemos anticipar algo sobre el particular, por cuanto persona que nos merece absoluta confianza, nos dice que se da el caso, ante lo reducido del terreno que aquel ocupa, de que se quebranta la Ley de Sanidad haciendo uso de sepulturas sin que hayan transcurrido los cinco años, encontrándose el cuerpo casi entero. Hay, además, nichos que por sus malas condiciones despiden emanaciones que hacen imposible el tránsito por aquellos contornos.

Non tardou moito o inspector de sanidade en realizar o encargo do gobernador, pois uns días máis tarde, o Diario de Galicia³² de Santiago informa que, efectivamente, xa fixera

23 *El Diario de Pontevedra*, 07-08-1906.

24 *El Diario de Pontevedra*, 10-06-1906. Esta solicitude será autorizada na sesión municipal do 17-07-1906.

25 *El Diario de Pontevedra*, 03-10-1908.

26 Acta da sesión municipal ordinaria do 25-06-1910. Tamén se pode ver en *Progreso*, 26-06-1910 e *El Diario de Pontevedra*, 27-06-1910.

27 Acta da sesión municipal do 08-12-1914. Tamén se pode ver en *La Correspondencia Gallega*, 09-12-1914.

28 Acta da sesión municipal ordinaria do 27-10-1914. Tamén se pode ver en *La Correspondencia Gallega*, 28-10-1914 e *Progreso* da mesma data.

29 Acta da sesión do 30-11-1915. Tamén en *Progreso*, 01-12-1915. Segundo *El Diario de Pontevedra*, 18-12-1915, tamén se incorporaron axudas para outros cemiterios: 5.000 pesetas para o de Tomeza, 10.000 para ampliar o da capital, 250 para o de Lourizán, 380 para o de Bora, así como 6.000 para ampliación do mercado cuberto.

30 *El Diario de Pontevedra*, 15-11-1916.

31 *Progreso*, 15-11-1916.

32 *Diario de Galicia*, 18-11-1916.

a visita ordenada, aínda que non dá ningún dato sobre o contido do referido informe. A situación do vello camposanto empeora e non se ven compromisos firmes de construír un novo, de aí que nunha sesión do mes de outubro presidida polo tenente de alcalde Paz Cochón, despois de informar da situación da pandemia de gripe que naquel momento afectaba á poboación pontevedresa,

Da cuenta de que en el Cementerio de Lérez no hay sitio donde enterrar los cadáveres, y que autorice a la Comisión de Distrito para que solucione el conflicto.[...] El Sr. Paz Vidal dice que [...] lo del cementerio de Lérez se dió el caso que para dar sepultura a un cadáver hay que sacar otro reciente procediendo a la cremación siendo urgentísimo tomar medidas en este asunto pidiendo a la Diputación lo subvencione. Los señores Gay y Suárez opinan que debe considerarse con urgencia la construcción de un nuevo cementerio y así se acuerda autorizando a la Comisión de Alba.³³

O novo camposanto: o Cementerio Parroquial Popular de Lérez

A preocupación polo lo vello cemiterio segue presente tanto no concello como na veciñanza da parroquia, froito da cal sería o comezo de adquisición de terreos por parte desta última. Así que a corporación, diante dunha carta do cura, acordou facultar á comisión do distrito de Alba para resolver o problema de xeito temporal:

También manifestó la presidencia que se hacía necesario cerrar provisionalmente una parte del terreno elegido para [o novo] cementerio de Lérez por la Junta de Sanidad pues según una carta del señor cura de la parroquia,

³³ Progreso, 15-10-1918. Igualmente dá a noticia El Diario de Pontevedra, 14-10-1918. Tamén se pode consultar a acta da sesión municipal ordinaria do 13-10-1918.

Portada do cemiterio.

que se leyó, ya no existe en el actual donde hacer una sepultura más, que la parte del terreno en cuestión está convenido en el precio de ochenta pesetas la conca [...] y la otra si los dueños no se aviniesen con este precio habrá que entablar expropiación forzosa.³⁴

Esta solución provisoria non satisfai os veciños que, aínda que a aceptan, son conscientes de que acordos e promesas municipais tampouco non dan os froitos desexados e seguen sen verse avances tanxibles dun novo cemiterio. Daquela, volven tomar a iniciativa e acordan facerse cargo directamente de levar a bo fin tal cometido. Así o transmiten nunha carta asinada polo crego don Leandro del Río da que se dá conta na sesión municipal do 03-12-1918, da que destacamos o seguinte parágrafo:

Mas los vecinos de Lérez, en número considerable, hicieron saber al que dice

³⁴ Acta da sesión municipal ordinaria do 09-11-1918.

[ao cura de Lérez] que se creían con fuerzas suficientes para llevar a feliz término tal empresa y al efecto fueron convocados a una reunión, que tuvo lugar el veinticinco de los corrientes, en la que se acordó relevar al Excmo. Ayuntamiento de tan onerosa carga, tomándola ellos, aprontando en el acto el dinero necesario para comprar los terrenos y comenzar las obras.³⁵

No comunicado do cura, ademais, fórmulanse ao concello dous rogos en nome dos veciños: que se lles faciliten os planos levantados polo arquitecto municipal para así construír o novo cemiterio de acordo con eles; e que se lle conceda unha axuda económica aínda que sexa pequena.

A fórmula de construción e administración de cemiterios por parte dos veciños non é nova nin exclusiva de Lérez. Xa a vimos anteriormente

³⁵ Acta da sesión municipal ordinaria do 03-12-1918. Tamén pode verse en Progreso, 04-12-1918.

ao falarmos do recoñecemento como cemiterios veciñais dos de Alba, Marcón, Mourente e o antigo de Lerez,³⁶ e puido existir noutras localidades. De calquera xeito, a veciñanza lerezá, coa solución antes apuntada, estaba a quitarlle a cobra da silveira ao concello e, independentemente de que este continuase colaborando en aspectos técnicos, burocráticos e mesmo se achegase algunha axuda económica, o financiamento xeral por conta dos veciños significaba un alivio para as arcas municipais. Tamén se pode entender un desafogo para as obrigas da igrexa lerezá, pois en moitos casos as igrexas parroquiais contribuían economicamente á construción de novos cemiterios.

Por outra banda, cómpre salientar que, cando D. Leandro presenta o devandito oficio e realiza outras xestións relativas ao novo cemiterio, non actúa por iniciativa persoal nin en representación da Igrexa, senón que, tal como se deixa ver na anterior referencia e noutras informacións que manexamos, faino como portavoz dos veciños que se reuniran ao ver que pasaban os anos e tiñan que seguir a utilizar un camposanto obsoleto. Desas reunións veciñais saíra a *Junta Constructora del Cementerio*³⁷ da que o crego foi o seu presidente. Esta “junta” veciñal promovería a construción e administraría o que sería denominado *Cementerio Parroquial Popular de Lerez*, á marxe de organismos civís e eclesiástico, aínda que, como teremos ocasión de comprobar, seguiron a estar presentes, os primeiros no relativo a trámites administrativos e incluso nalgúns achegas económicas e o segundo no relativo ao culto e cerimonia fúnebres.

Non hai dúbida que a construción do novo cemiterio lerezán foi unha necesidade urxente dada a obsolescencia do vello e a súa difícil, se cadra imposible, ampliación, pero a localización e formato tamén coinciden con novas correntes funerarias que arrincan de vello.

Aínda que no continente europeo, as críticas aos enterramentos dentro das igrexas, no seu contorno e nos abarrotados cemiterios urbanos, aparecen a comezos da Idade Moderna, vai ser no século XVIII cando, en países como Austria, Francia e Inglaterra, se alcen voces con máis forza e intensidade, considerándoos lugares insalubres e causantes de epidemias. A estas razóns hixienistas pronto se uniron outras referidas á estética dos templos e ao respecto e decencia que se lles debe, polo que non procede perturbanlos cos enterramentos. Daquela, as autoridades decretaron a prohibición desas prácticas funerarias e sentáronse as bases para situar os cemiterios en lugares afastados de vilas e cidades, o que, ademais, concordaba coa idea,

daquela en auxe, de que os mortos non debían convivir cos vivos. Xurdiron, así, grandes cemiterios periurbanos como *Père Lachaise* (París, 1804), *Kensal Green* (Londres, 1833), *Staglieno* (Génova, 1851) ou *Ohlsdorf* (Hamburgo, 1877), entre outros.

En España, o rei Carlos III decretou a prohibición de realizar enterramentos dentro das igrexas en 1787³⁸. Aínda que nel se establecían certas excepcións, tivo dificultades para se aplicar por falta de financiamento e a causa de reticencias sociais, así como da escasa colaboración das autoridades eclesiásticas que consideraban a disposición real unha inxerencia nas súas prerrogativas funerarias, pois non só temían a perda de certos ingresos, senón tamén a desaparición progresiva da crenza cristiá no máis alá e,

38 A real orde establecía, entre outras, as seguintes indicacións. No interior dos templo só se poderían enterrar persoas de recoñecida virtude. Establecía a necesidade de construír os cemiterios en lugares ben ventilados e afastados das casas dos veciños. O financiamento estaría a cargo do fondo da fábrica da igrexa, pro rata entre os partícipes en décimos e de fondos públicos. Tamén aconsellaba equilibrio entre os gastos e o decoro que merecen estes recintos.

Vista aérea do actual cemiterio.

36 Ver os parágrafos a que fai alusión a notas 16.

37 Non fomos quen de atopar ningunha referencia escrita que nos concretase que veciños e veciñas que formaban parte desta xunta, pero algunhas persoas maiores de Lerez coas que contactamos citan a José Filgueira Eiras, Manuel Portela Cobas, Juan o Peligro, Abilleira o Miñocas, José Cons o Carranco, todos eles homes de prestixio.

Unha carreira

daquela, o declive do control dos fieis. Foron necesarias outras ordes reais e decretos para avanzar na construción de cemiterios afastados das poboacións e, aínda así, contaron en moitos casos con múltiples trabas para seren cumpridos.

Con todo, o camiño estaba aberto para que a saúde corporal dos vivos primase sobre o beneficio espiritual das almas dos finados, de tal xeito que o interese pola salubridade pública, acompañado de razóns estéticas e de respecto aos templos, remataron por eliminar os enterramentos dentro das igrexas. En casos como o de Lérez, suprimílos da súa contorna e, en xeral, por clausurar os existentes no interior das vilas, para desprazalos a recintos distantes de zonas poboadas, como aconteceu, por exemplo, en

Málaga co cemiterio de *San Miguel* (1810), Madrid co de *San Isidro* (1811), Pontevedra co de *San Amaro* (1879) ou Murcia co chamado de *Nuestro Padre Jesús* (1885).

O emprazamento do novo cemiterio lerezán situouse na Lomba,³⁹ no lugar da Piolla, zona afastada de núcleos habitados, ben ventilada e, segundo informes periciais, con boa drenaxe, condicións exixidas pola normativa vixente. Mais esa idoneidade no satisfizo a todos, pois un grupo de veciños e a *Sociedad de Agricultores* dirixíronse por escrito ao concello, manifestando a súa

39 Na acta da sesión municipal ordinaria do 20-01-1920, déixase ver que o lugar escollido inicialmente polo Concello era O Cruceiro. Na acta de 25-11-1919 dáse a entender que a escolla da Lomba estaba apoiada polo gobernador civil e o inspector de sanidade. De por parte, nós pensamos que tamén era a opción do cura de Lérez e dos veciños que formaban a que se chamara Junta Constructora del Cementerio.

oposición ao referido emprazamento. Coidaban que A Lomba era un lugar excéntrico, afastado da maior parte dos puntos da parroquia, carente de camiño de acceso o que encarecería a súa execución⁴⁰ e, talvez guiados pola arraigada tradición galega que considera que para honrar os mortos é preciso estar preto deles, propoñen como situacións máis axeitadas A Laxiña e O Pazo, zonas máis céntricas e próximas á igrexa.⁴¹

Na sesión municipal de 28 de outubro de 1919, dáse conta do referido escrito e acórdase *remitir todo lo actuado a la superioridad*⁴², é dicir ao gobernador civil, quen desestima esa petición veciñal, de acordo coas consideracións da Comisión Permanente da Deputación, das que salientamos o seguinte:

*Considerando que contra las afirmaciones de estos [veciños] aparece comprobado por los informes técnicos que el lugar elegido denominado "Lomba", reúne inmejorables condiciones, situado fuera de poblado siendo la calidad del subsuelo y naturaleza silíceo y permeable; [...] la Comisión teniendo en cuenta las consideraciones que constan en el razonado dictamen del Negociado acordó informar a dicha Autoridad gubernativa en el sentido de que utilizando la facultad que le concede el párrafo 3º de la citada Real Orden*⁴³, se sirva desestimar las reclamaciones formuladas, prestar su aprobación al expediente y proyecto de que se ha hecho mérito y declarar

40 As alegacións contra o emprazamento do novo cemiterio na Lomba e as preferencias dos veciños desconformes están sacadas das actas das sesións municipais de 28-10-1919 e 20-01-1920.

41 A Laxiña é unha zona situada entre a Porta do Sol e o Empalme de Lérez. Pensamos que O Pazo debe aludir a terreos situados á esquerda da estrada cara a Campo Lameiro, entre O Arco e A Fillagosa, que popularmente se coñecen como O Paso.

42 Progreso, 21-11-1919. Tamén na acta da sesión municipal ordinaria do 28-10-1919.

43 Trátase da R O de 16-07-1888. No seu parágrafo terceiro di: Los proyectos de nueva construcción de cementerios, cuyo coste no llegue a 15.000 pesetas se aprobarán por los Gobernadores de las provincias, oyendo la Comisión permanente de la Diputación provincial.

*de utilidad pública la obra a los efectos de la expropiación debiendo celebrarse la subasta de las obras con arreglo al pliego de condiciones que se acompaña.*⁴⁴

Lamentamos non poder contar co expediente completo do novo cemiterio de Lérez que daquela abriu o Concello de Pontevedra⁴⁵ que, sen dúbida, nos achegaría información exhaustiva, mais do devandito acordo da Comisión Permanente Provincial podemos obter algúns datos de interese. Polo que nel se di, dedúcese que o futuro cemiterio ía ser construído cos requisitos legais exixidos no momento, pois contaba con memoria, plano e prego de condicións confeccionados por un arquitecto⁴⁶, así como cos informes favorables da Comisión Permanente de la Junta Provincial de Sanidad e dos médicos titulares.

O novo cemiterio tería unha superficie 4.284 m² dos que 2.653 serían para sepulturas comúns, 414 para nichos e 101 para cemiterio de non católicos⁴⁷; o resto estaría dedicado a capela, osario, cuarto de autopsias, carreiras e muros. Prevese que a súa capacidade é máis que suficiente para as necesidades de Lérez e atribúenselle perspectivas de futuro, pois cunha taxa mortalidade anual estimada de 31,8 adultos e 14,3 de párvulos, non habería que remover restos dos alí sepultados en vinte anos.⁴⁸

Tratábase dun espazo rectangular

44 Permanente, C., & Xeral, D. d. P. S. (1920). Acta de sesión ordinaria da Comisión Provincial Permanente da Deputación de 02-03-1920.

45 Nos arquivos do Concello non consta e existencia de tal expediente.

46 No acordo da Comisión permanente provincial indícase que se trata do arquitecto provincial, mentres que nas actas do Concello cítase o arquitecto municipal.

47 A obrigatoriedade de contar con espazos para non católicos é unha norma establecida na lei de 29-04-1855, recordada nas ordes de 28-02-1872 e 16-07-1888.

48 A ausencia desa previsión de futuro (establecida no apartado primeiro, punto 5 da RO de 16 -07-1888) no proxecto inicial do novo cemiterio de Lérez foi motivo da súa devolución polo gobernador ao concello. Acta da sesión municipal de 25-11-1919. Tamén Progreso, 26-11-1919.

cerrado por un muro de cachotería que reafirmaba a crenza de que os mortos debían estar separados do vivos ao tempo que se procuraba a paz daqueles. A pedra empregada na súa fábrica procedía dunha canteira próxima, ao lado do camiño que conduce ao río.⁴⁹ No centro da fachada principal, sitúase unha elevada portada de perpiaños labrados na que se abre un amplo acceso, paso do mundo dos vivos ao dos mortos, flanqueado por pilastras e rematado nunha cornixa en cuxo centro érguese unha cruz que nos avisa de que estamos diante dun cemiterio católico. A factura desta non concorda coa portada o que dá a entender que debeu ser colocada anos despois de se rematar a cornixa, xa fose por primeira vez ou, o máis probable, como reposición da primitiva cruz tras ser retirada por incompatibilidade co carácter laico que tiveron os cemiterios durante a segunda república. A porta, na súa maioría de reixas de ferro, pecha o recinto e evita o acceso indesexado de animais.

A falta de documentación impídenos coñecer a planimetría proxectada do cemiterio polo que temos que conformarnos co que se pode obter da observación actual. O que nos parece cemiterio inicial, sen ampliacións posteriores, non é un cemiterio axardinado organizado para paseo familiar, pola contra, aproxímase aos camposantos de tipo arquitectónico e reproduce esquemas urbanos. Efectivamente, a existencia de dúas carreiras principais perpendiculares, que se cruzan aproximadamente no centro, lémbraos o cardo e o decumano das cidades romanas. Esas e outras carreiras paralelas, das que destacan as perimetrais, dividen o total da superficie en parcelas de tendencia rectangular, adquirindo o conxunto un

aspecto de pequena cidade. Cidade dos mortos, da memoria, que busca perdurar no tempo.

Tal como indicamos anteriormente, os veciños agrupados na Junta Constructora del Cementerio⁵⁰ foron os que, desde finais do 1918, se fixeron cargo de sacar adiante o cemiterio novo, pero deberon traballar neste sentido con anterioridade, pois nese momento xa dispoñían de diñeiro suficiente para a compra dos terreos e comezar as obras⁵¹ que estaban orzamentadas en 14.811,73 pesetas⁵². As achegas veciñais, de diñeiro ou traballo, foron o principal medio de financiamento. A cambio, cada participante recibía unha parcela a perpetuidade, que podía dedicar a tumba ou panteón, estaba exenta de tributos e podería ceder ou vender se o desexase. Todas esas atribucións estaban acreditadas por un título de propiedade que recibía cada contribuínte. Na súa cabeceira figuraba en letras destacadas *Cementerio Parroquial Popular de Lérez* e estaba asinado por Leandro de Río, daquela crego da parroquia, como Presidente de la Junta Constructora y Párroco encargado del Cementerio. Ao pé do documento, en letra miúda, figuraba un regulamento que, polo seu interese e brevidade, transcribimos integramente.

El Reglamento del Cementerio de Lérez está constituido por estos artículos:

1.º *Todos los que hayan contribuido a la construcción de la Necrópolis, con cualquier cuota o con trabajos, tendrá derecho a sepultura gratuita para si y sus sucesores.*

50 Esta é a denominación máis frecuente, pero ao longo do tempo, mesmo en documentos oficiais, aparecen outras semellantes: Junta Organizadora para la Construcción del Cementerio, Junta de Construcción del Cementerio, etc.

51 Ver texto a que fai referencia a nota 35.

52 Dato que recolleemos da acta da sesión da Comisión Permanente da Deputación Provincial do 02-03-1920. No mesmo documento especificase que o cemiterio edificárase con fondos de la fábrica de la Iglesia, suscripción popular y subvenciones concedidas. Pero houbo outras fontes de financiamento que se citan neste artigo.

49 Acta da sesión municipal de 01-06-1920.

2.º El terreno para panteones o sepulturas familiares, se venderá a precio de costo teniéndose en cuenta la cantidad inicial que se haya aportado para la construcción de dicho Cementerio.

A construción do novo cemiterio lerezán, que obtivo axudas do Concello e da Deputación, debeu despertar ilusión na parroquia ata o punto de que os veciños da Gándara comprométense a arranxar eles mesmos o camiño que dende ese lugar conduce a Pontecabras a cambio de que a subvención de 100 pesetas que lles concedera a Deputación se transferise ás obras do cemiterio.⁵³ Desde América tamén se envían fondos. As colonias de emigrantes galegos da Habana, Montevideo, Bos Aires e probablemente doutras cidades americanas contribuíron a financiar as obras do novo cemiterio. José Benito Casás, filántropo pontevedrés residente na capital arxentina, achega unha cantidade que non podemos precisar⁵⁴; en 1929, Francisco Vieitez, a petición da *comisión vecinal de la*

parroquia, organiza unha colecta entre a colonia de lerezáns na cidade porteña que acadou a cifra de 730 pesos arxentinos, *pro mejoras del cementerio de dicha parroquia*⁵⁵; segundo manifestación veciñais, José Filgueira Solla, migrante en Cuba, promoveu unha colecta entre lerezáns na Habana, cuxo importe trouxo cando regresou e serviu para adquirir o portal de ferro da porta principal.

Polo xornal coruñés *El Orzán*⁵⁶ sabemos que as obras do novo cemiterio comezaran en 1920, dato que tamén publica a revista habaneira *Galicia*⁵⁷. Nese mesmo ano, ademais da compra e expropiación dos terreos, xa se construíra a totalidade do muro de cerramento e unha boa parte da portada.⁵⁸ O 31 de xaneiro do ano seguinte realizouse un acto simbólico de bendición dos terreos e do construído e, en 1922, xa estaba case rematado⁵⁹. O camiño de acceso desde o lugar da Piolla foi mellorado polo concello en 1924, aínda que o importe dos gastos pagouse a comezos do ano seguinte.⁶⁰ E como xa adiantamos, o traslado definitivo dos restos funerarios dende vello cemiterio produciuse no ano 1930.

A administración do novo cemiterio lerezán estivo a cargo dos veciños constituídos na *Junta (Constructora) del Cementerio Parroquial Popular de Lerez* presidida polo crego da parroquia. Pero coa chegada da segunda república as cousas cambian. O regulamento nacional de cemiterios de abril 1933, que desenvolvía a lei de cemiterios aprobada o ano anterior, establecía que en cada concello habería polo menos un cemiterio municipal cuxa

custodia, administración, conservación e réxime de enterramentos eran da exclusiva competencia do concello. Desaparecía, así, a presenza das autoridades eclesiásticas que só intervirían nos enterramentos se fosen requiridas a título individual por aquelas persoas que o estimasen. O devandito regulamento tamén establecía que os concellos poderían incautar e expropiar cemiterios parroquiais, acción que non aconteceu no caso de Lerez. Pero estas novas circunstancias foron, probablemente, a causa de que se fixese cargo do noso novo cemiterio a sociedade de agricultores *Unión Agrícola de Lerez*, que daquela interviña activa e amplamente no quefacer da vida lerezá, pois en dúas das súas actas de 1935⁶¹ noméase unha comisión para levar a administración do cemiterio e trátase de darlle posesión ao un novo sepultureiro. Tras o golpe militar de 1936, as cousas volven virar a favor da Igrexa; con todo, ao noso entender, esa deriva, e outras accións administrativas que puideron levarse a cabo, non debe alterar o recoñecemento real e legal de propiedade veciñal do *cemiterio parroquial popular de Lerez*.

Consultas

Arquivo da Deputación Provincial. Pontevedra.

Arquivo Municipal de Pontevedra. Libros de actas de 1906 a 1940.

Biblioteca Dixital de Galicia (Galiciana).

Biblioteca Virtual Prensa Histórica.

Hispana. Hemeroteca Dixital.

Museo de Pontevedra. Fondo fotográfico e documental.

61 Na acta de Unión Agrícola do 30 de marzo de 1935 díse: tamén se trató de la administración del cementerio y se acordó nombrar una comisión para que redacte unas bases para prebeer la plaza de sepulturero siendo nombrados los compañeros siguientes Juan Rodríguez, Ricardo Pacheco, Abelino Bieites, José Beis y José Bto Pérez. Na do 29 de agosto de 1935: 3º asuntos administrativos, se pasa a tratar de darle posesión al nuevo sepulturero y se acordó que se le de posesión el primero de septiembre seguidamente se pasa a nombrar una comisión para llevar la administración del cementerio segun están las bases aprobadas i de acuerdo con el cura de la parroquia siendo nombrados los compañeros siguientes Juan Rodríguez, Juan Cons y José García Estevez acompañados del presidente y secretario. Información facilitada por Pepe Álvarez, ao que quedamos agradecidos.

53 Permanente, C., & Xeral, D. d. P. S. (1920). Acta de sesión ordinaria da Comisión Permanente da Deputación Provincial do 09-06-1920.

54 Galicia: diario de Vigo, 24-12-1922. Tamén en Progreso, 26-º2-1922.

55 Correo de Galicia (Bos Aires), 27-10-1929.

56 El Orzán, diario independiente, 09-06-1920.

57 Galicia, revista regional ilustrada, 17-07-1920.

58 Permanente, D. d. P. C., & Xeral, D. d. P. S. (1920). Acta de sesión ordinaria da Comisión Permanente da Deputación Provincial do 08-09-1920.

59 Acta da sesión municipal ordinaria do 04-08-1922.

60 El Diario de Pontevedra, 04-03-1925 e 17-03-1925.